

**Pr. prof. univ. dr. Leontin Popescu,
Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie,
Universitatea „Dunărea de Jos”, din Galați**

BISERICA ȘI PRIMELE ȘCOLI DE PE TERITORIUL ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN PERIOADA MEDIEVALĂ (*AB INITIO PÂNĂ LA 1650*)

Abstract: *It was noted that Romanian Humanism is defined in a time where European Humanism was over, so that he recovered both themselves humanistic values, which combines Baroque reception ideas or European Humanism. It was natural, in such circumstances, as such a cultural trend to be his own ideas of humanism fifteenth and sixteenth centuries and both those belonging to the Baroque, rediscovering Byzantine influence as a continuation of the tradition of the Roman Empire and with the awareness usefulness of translatio studii to the West.*

Keywords: *School, high school, college, university, professor, student, monastery, bishop.*

Întrebarea de la care am putea să pornim în cercetarea noastră cu privire la istoria învățământului în Țările Române ar fi următoarea: a existat un sistem de instruire organizat pe teritoriul locuit de români? Foarte multe studii¹, începând cu A. D. Xen-

---

1. Nicolae Conț, *Școala și mișcarea pedagogică în Vechiul Regat*, în „Probleme ale învățământului românesc”, nr. 4 (1928), p. 158-282; Teodor Megieșan, *Școala și mișcarea pedagogică în Ardeal până la unirea cu Țara Mumă*, în „Probleme ale învățământului românesc”, nr. 4 (1928), p. 283-346; Constantin C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii spre feudalism și a feudalismului timpuriu*, în „Istoria învățământului din România. Compendiu”, coord.: C. C. Giurescu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971; Ion Gh. Stanciu, *O istorie a pedagogiei universale și românești până la 1900*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1977; Vasile Oltean, *Întâia școală românească din Șcheii Brașovului*, Brașov, 1981; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*,

pol², V. A. Urechia³, Nicolae Iorga⁴, Ion Găvănescul⁵ și ajungând până în prezent, converg către ipoteza unui paralelism cultural. Așa cum s-a întâmplat în Occidentul secolelor IX-XI, când primele școli funcționau pe lângă biserici și mănăstiri, și în spațiul românesc primele forme ale învățământului au fost unele ecleziale, destinate formării viitorilor clerici⁶. În cursul Evului Mediu, Țările Române, prin așezarea lor în zona de confluență a intereselor hegemonice ale puterilor vecine, nu au avut condiții prielnice unei dezvoltări culturale⁷ durabile, care să ducă la mișcări și fenomene de natură educativ-formativă similare celor înregistrate în plan european, așa cum s-au produs în Peninsula Italică și apoi în Franța și Anglia ca rezultat al înființării Universităților. Până în secolul al XIV-lea, numeroasele năvăliri și valurile migrațiilor târzii, prin conflictele militare pe care le-au provocat, nu au dat răgazul necesar edificării unui sistem cultural unitar și încheșat. Nucleul cultural, în perioada feudalismului timpuriu (sec. X-XIV), urmând exemplul bizantin și occidental, l-a constituit, și la români, tot Biserica, din nevoia pregătirii adecvate a personalului clerical⁸. Se pare că înainte de înființarea școlilor latine și multă vreme după fondarea unora dintre acestea, învățământul era asigurat de dascălii ambulanți⁹. Astfel

---

vol. I, partea a III-a, cap. XXII-XXIV, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992, p. 516-564; Gheorghe Dem Teodorescu, *Istoria limbii și literaturii române*, Ed. Saeculum I. O., București, 2002; Florin Diac, *O istorie a învățământului românesc modern*, vol. I, *secolul XVII-1944*, Ed. Oscar Print, București, 2004.

2. Alexandru Dimitrie Xenopol, *Despre învățământul școlar în genere și în deosebi despre acel al istoriei*, Iași, 1879; Idem, *Memoriu asupra învățământului superior în Moldova*, Iași, 1885; Idem, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. I-V, Iași, 1888-1893.

3. Vasile Alexandrescu Urechia, *Istoria școlilor de la 1800 la 1864*, vol. I, Impriaria Statului, București, 1892.

4. Nicolae Iorga, *Istoria învățământului românesc*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971.

5. Ion Găvănescul, *Istoria pedagogiei*, Tipografia Națională, Iași, 1902.

6. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 2.

7. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, Ed. All, București, 2007, p. 410.

8. I. Găvănescul, *op. cit.*, p. 15, 36-38.

9. Ioan Verdeș, *Cultura scrisă și fenomenul instructiv-educativ*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 64-72, aici p. 71.

de dascăli se întâlnesc și în Moldova secolului al XII-lea, cum ne-o confirmă o scrisoare adresată de papa Grigore al IX-lea¹⁰ către regele Bela al IV-lea al Ungariei, la 14 noiembrie 1234, epistolă în care pontiful roman preciza că la acea dată în Moldova se aflau dascăli ambulanți de diferite origini¹¹.

V. A. Urechia și Nicolae Iorga pomenesc de așa-numitele școli de grămătică, pisari și dieci¹², numiți de V. A. Urechia „*pionii cei mai activi ai limbii române*”¹³ în aceste secole, publicând și o listă cu numelor lor¹⁴ rezultate din documentele pe care le studiaseră în cursul cercetării întreprinse¹⁵. Redând aceste nume, Urechia se întreabă unde au învățat carte toți acești scribi, aproape toți cu nume românești, și presupune că au fost educați în școli¹⁶ organizate mai întâi pe lângă biserici și mănăstiri. Astfel, pornind de la Grigorie Țamblac¹⁷, mitropolitul Moldovei, și de la Moise Filosoful (1423), V. A. Urechia și apoi N. Iorga vorbesc de existența acestor școli atât în Moldova, cât și în Muntenia, prima cunoscută și pomenită de documentele cercetate de V. A. Urechia în spațiul est-carpatic fiind o „Academie de drept” (1401-1433) întemeiată la Suceava de către Alexandru cel Bun, în privința căreia Urechia își manifesta rezervele, afirmând că ar fi existat „probabil”¹⁸. Nicolae Iorga este chiar mai tranșant, spunând că era imposibil să existe la începutul istoriei Moldovei o astfel de academie, cu atât mai mult cu cât

10. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 242-243.

11. Mihai Bordeianu, Petru Vladovschi, *Învățământul românesc în date*, Ed. Junimea, Iași, 1979, p. 7.

12. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 3-5; N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 3; a se vedea și Ștefan Bârsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești*, Ed. Academiei, București, 1971, p. 54.

13. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 3.

14. *Ibidem*, p. 6-8; pentru secolele XV-XVII, V. A. Urechia redă un număr total de 65 de dieci în Moldova și 136 în Țara Românească.

15. *Ibidem*.

16. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 3 – aceste școli le numește „școli de familie”.

17. *Ibidem* – N. Iorga îl presupune ca fiind un descendent al unei distinse familii bizantine; Episcopul acad. Melchisedec Ștefănescu, *Viața și scrierile lui Grigorie Țamblac*, Tipografia Academiei Române, București, 1884, 109 p., avansează teza că acest mitropolit al Moldovei, cărturar de anvergură europeană, ar fi de origine vlahă, deci română sud-dunăreană.

18. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 5.

nici vecinii principatului (Țara Românească, rutenii și slavii) nu fondaseră astfel de școli superioare¹⁹. Nicolae Iorga face referire pentru aceeași epocă, secolul al XV-lea, la școlile de caligrafie de la mănăstirile Tismana și Neamțu²⁰, care s-au remarcat pe toată perioada acestui secol prin stilul caligrafic cunoscut ca moldovenesc. De remarcat, ca exemplu de măiestrie al celor instruiți în cele două școli, este nivelul artistic deosebit și numărul destul de mare al manuscriselor scrise de Gavriil Uric, fiul boierului Mihai Uricel, sfetnic al lui Iliăș Vodă²¹. Manuscrisele secolului al XV-lea, de o înaltă calitate grafică și corectitudine gramaticală, sunt dovezi ale deosebitului nivel al școlilor din/de pe lângă mănăstirile din spațiul românesc. În Moldova, la Mănăstirea Putna, conform lui Ștefan Bârsănescu²², a existat până la mijlocul secolului al XVII-lea o școală greco-slavonă aproape de nivelul școlilor din Europa Centrală și de Apus, școală unde se preda, pe lângă gramatica slavonă și greacă, și retorica potrivit celor două cicluri de studiu europene: *trivium* și *quadrivium*²³.

Școlile de caligrafi ale secolului al XV-lea, unde se deprindeau scrierea și cititul din cărțile ecleziastice, dar și aritmetica – cronologia anilor trecuți de la facerea Lumii și alte date importante²⁴ – și practica scrisului, vor continua să funcționeze pe tot parcursul acestui veac și în prima jumătate a secolului următor. Odată cu introducerea tiparului, aceste școli vor pierde din importanță, manuscrisele fiind treptat înlocuite de cărțile tipărite. Totuși, se înregistrează o deosebită răspândire a acestor școli în Moldova și Țara Românească²⁵, pe lângă sediile

19. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 1-2; A. D. Xenopol, *Memoriu asupra învățământului*, p. 7: presupune și el ca această școală a fost una bisericească.

20. *Ibidem*, p. 3.

21. Sorin Ulea, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, în „Studii și cercetări de istoria artei. Seria artă plastică”, II, nr. 2 (1964) p. 235-263; a se vedea și N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 3.

22. Șt. Bârsănescu, *Școala greco-slavo-românească de la Mănăstirea Putna*, în „Revista de pedagogie”, nr. 6 (1968), p. 20-30; a se vedea și M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 419-426.

23. I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 104.

24. N. Conț, *op. cit.*, p. 167, a se vedea și I. Găvănescul, *op. cit.*, p. 42-43.

25. În ceea ce privește Principatul Transilvaniei, vom vedea, în cele ce urmează, dezvoltarea învățământului sub influența calvină și apoi catolică.

episcopiilor sau mitropoliilor, mănăstirile și bisericile mai importante: Neamț, Moldovița, Putna, Voroneț la est de Carpați; Bistrița olteană, Târgoviște, Cozia în Țara Românească²⁶. Astfel, pentru secolele XIV-XVI putem estima impactul influenței apusene în patru tipuri de școli²⁷ din spațiul românesc: 1) *școlile mănăstirești* cu specific religios și laic, unde erau predate și discipline ale învățământului elementar: limba slavonă²⁸, caligrafia, pictura, muzica bisericească²⁹, având ca metodă memorarea și imitarea modelului; 2) *școli episcopale* ce încercau să imite școlile episcopale ale lui Carol cel Mare din Occident, la un nivel de pregătire net inferior, dar care erau frecventate în special de fiii boierilor, instituții cu limba de predare slavonă³⁰. N. Iorga aprecia că la o astfel de școală s-au pregătit „învățatul mitropolit Teofan³¹” al Moldovei, Macarie³² al Romanului și Eftimie³³, episcop de Rădăuți, autori de cronici domnești³⁴; 3) *școli de „dieci”*, cu caracter particular, cele mai numeroase, având în vedere numărul mare de manuscrise, ca de altfel și atestarea în sursele epocii a numelor de dieci care au redactat aces-

26. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 516; a se vedea și Gheorghe Pârnuță, Ion Bota, *Școlile ortodoxe de limbă slavonă și catolice de limbă latină de pe lângă mănăstiri*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, p. 76-84, aici p. 78-79.

27. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 5; a se vedea și I. Găvănescul, *op. cit.*, p. 63; N. Conț, *op. cit.*, p. 168; I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 104-105; *Istoria învățământului în România*, vol. I, p. 64-99.

28. A. D. Xenopol, *Memoriu asupra învățământului*, p. 7: predarea se făcea în limba română, chiar dacă se scria cu slove slavone.

29. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 3: menționează existența unor școli doar de muzică, pentru învățarea celor „șapte glasuri”, pe lângă deprinderea abilităților necesare unui „diac domnesc”.

30. N. Conț, *op. cit.*, p. 168.

31. Teofan I, mitropolit al Moldovei (1530–1546) cu deosebite preocupări cărturărești (M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 471).

32. Macarie II, episcop al Romanului, ales în anul 1531, autorul unei *Cronici* a Moldovei, de la Ștefan cel Mare până la domnia lui Petru Rareș (*Ibidem*, p. 484).

33. Eftimie, ucenicul lui Macarie II, a devenit episcop de Rădăuți în 1551, păstoriind până în 1561 – după care a trecut cele veșnice – e autorul unei *Cronici* – continuare a *Cronicii* lui Macarie – redactată din porunca lui Alexandru Lăpușeanu, despre istoria Moldovei din răstimpul 1551-1554 (*Ibidem*, p. 487).

34. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 6.

te manuscrise³⁵; 4) tot cu caracter particular, *școlile confesionale* de la Baia, Siret, Adjud, în Moldova, și de la Câmpulung-Muscel, în Muntenia³⁶. Acestea funcționau și ele pe lângă episcopii, mănăstiri sau comunități fondate de coloniștii sași, germani, unguri sau poloni. Erau mai bine organizate, aveau condiții materiale mai bune și cadre didactice cu o calificare superioară, uneori chiar cu studii universitare urmate în centrele europene; la școlile confesionale învățau fiii coloniștilor, dar și ai boierimii române³⁷, desigur când aceștia nu plecau la studii în centrele culturale din Polonia³⁸ sau, arareori, chiar și în Occident.

Un episod notabil din evoluția acestui din urmă tip de școală este cel din timpul domniei lui Ioan vodă Despot, cunoscut în epocă și ca „eretice”³⁹ sau Iacob Heraclid Despotul⁴⁰. Acest domnitor, grec de origine, în scurta sa aventură politică și culturală⁴¹ în Moldova, reușea să fondeze la Cotnari o școală superioară *latină* (1563), sub conducerea învățatului Johann Sommer⁴², unde au predat profesori protestanți din Polonia și Germania⁴³. Prin profilul ei, de orientare umanistă, școala de

35. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 6-8.

36. I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 105.

37. *Ibidem*; a se vedea și N. Coș, *op. cit.*, p. 169.

38. Printre cei care au studiat la Academia cracoviană din Polonia s-au aflat cronicarii moldoveni Nestor și Grigore Ureche; a se vedea N. Coș, *op. cit.*, p. 168.

39. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 9.

40. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, p. 137: „[...] remarcabil cuvântător, cunoscând bine limba greacă, latină, italiană, spaniolă și franceză [...], ajunsese student în Franța, la Facultatea de Medicină de la Montpellier [...], cunoștea pe vestitul Melanchton, pe învățatul Sommer, pe o sumă dintre principii protestanți”; o amplă biografie a lui Despot Vodă la Maria Crăciun, *Protestantism și Ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996, 250 p.

41. O primă biografie a lui Despot i se datorează directorul Școlii de la Cotnari, Johann Sommer, *Vita Jacobi despota Moldavorum*, Wittenberg, 1587; a se vedea și Adina Berciu Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova: Despot Vodă (1561-1563)*, Edit. Albatros, București, 1980, p. 34-35: detalii despre peregrinările și viața aventuroasă a lui Despot Vodă, care încă din 1547, la Montpellier, lua contact cu ideile protestante.

42. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 9; a se vedea și M. Crăciun, *op. cit.*, p. 111; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, p. 139.

43. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 5; printre profesorii aduși la Cotnari se aflau și Casper Peucer, Jan Lusinski, Johann Sommer, german din Pirna, Hermadorus Les-tarchos (M. Crăciun, *op. cit.*, p. 110, 130).

la Cotnari⁴⁴ punea pe primul plan, spre deosebire de celelalte școli din Moldova, studierea limbii latine și a operelor literare ale Antichității; era o școală întreținută de domnul țării, cu un număr nu prea mare de elevi, proiectată pentru a atrage mai mulți profesori renumiți⁴⁵, având chiar și un fel de internat pentru învățăcei⁴⁶. Orarul, metodele de învățământ și lecțiile din această școală cu profil latin erau cele tipice pentru orice școală feudală a timpului: plasarea cursurilor în intervale orare potrivit slujbelor sau ceasurilor religioase, în anunțarea orelor de curs având un rol important clopotul bisericii, așa cum era programul de studiu de la Universitățile din Bologna și Padova, învățarea pe de rost, repetiția, exercițiul⁴⁷ etc. Erau studiate limbile greacă și latină, probabil manualele întocmite de Philipp Melanchthon, pentru a putea fi apoi citite și interpretate texte din diferiți autori clasici: Aristotel, Hermogenes, Quintilian, Cicero⁴⁸. Se pare că această școală a continuat să existe, însă ca școală slavo-română, cu intermitențe, până în 1670⁴⁹, an din care datează ultima sa atestare documentară.

Într-un moment în care la Brașov se desfășura, prin tipograful Coresi venit din Muntenia, o adevărată campanie de promovare a limbii române, Despot Vodă se îndrepta spre un alt tip de școală, căutând o integrare a țării sale adoptive în noul curent al Umanismului occidental. Școala de la Cotnari, în forma de organizare dorită de fondator, nu a rezistat decât vreme de câteva luni, închizându-și porțile odată cu dispariția lui Despot Vodă, fiind ulterior reactivată în timpul pri-

44. La Cotnari se afla și o misiune iezuită, care a avut o serie de controverse cu ceilalți clerici catolici prezenți în Moldova; în acest sens, a se vedea Francisc Pall, *Le controversie tra i Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)*, în „Diplomatarium Italicum”, IV (1939); *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, vol. editat de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Ed. Științifică, București, 1973, p. 497-500.

45. I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 110.

46. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 5.

47. Stela Iancu, *Școala latină de la Cotnari*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, p. 122.

48. *Ibidem*.

49. Gh. Pârnuță, *Școli slavo-române în Țara Românească și Moldova*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, p. 140-152, aici p. 157.

mei domnii a lui Petru Șchiopul (1574–1578), ca școală cu caracter local⁵⁰.

O altă școală din Moldova, „școala din Rădășeni“, la care se presupune că ar fi învățat domnitorul Ștefan Tomșa al II-lea (1611–1615; 1621–1623), este atestată documentar, potrivit lui V. A. Urechia, abia de la începutul secolului al XVIII-lea, într-un act emis de Ioan Mavrocordat⁵¹; Nicolae Iorga vorbea de existența unor „școli de meserii“⁵², unde s-ar fi deprins meșteșugurile înalt specializate de argintar și iconar. Sunt, de altfel, renumite în epocă articolele de argintărie (în special cele religioase: chivoturi, cădelnițe, potire, ripide, discuri; obiecte îmbrăcate în argint și aur etc.) din Moldova și din celelalte principate, iar astfel de obiecte prețioase au fost dăruite de domnitorii munteni și moldoveni diferitelor mănăstiri din țara sau de la Sfântul Munte Athos⁵³.

E greu de precizat în ce constă influența învățământului italian în Țările Române în secolele X–XV, ținând cont și de faptul că în această primă perioadă și învățământul occidental abia începea să se cristalizeze și să capete un conținut specific, precum s-a întâmplat în cazul centrelor universitare Bologna și Padova. Cert este că anumite contacte au fost, mai ales în Transilvania, unde propaganda, mai întâi luterană și calvină, apoi cea catolică, s-au simțit imediat odată cu zorii Reformei și ai Contrareformei occidentale.

În Moldova și Țara Românească, influențele străine occidentale au fost, în perioada de până la 1650, înlesnite de năzuințele domnitorilor de a avea la ei acasă o școală asemenea celor din Occident. În acest sens, perioada domniilor lui Vasile Lupu în Moldova și a lui Matei Basarab în Țara Românească sunt reprezentative. Școala fondată de Vasile Lupu în 1640, pe lângă Mănăstirea „Sfinții Trei Ierarhi“⁵⁴

50. I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 110, a se vedea și M. Crăciun, *op. cit.*, p. 190.

51. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 6; a se vedea și Theodor Codrescu, *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. V, Tipografia Buciumului Român, Iași, 1887, p. 262.

52. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 3.

53. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, p. 468-476.

54. Cei mai mulți cercetători consideră că acest colegiu a fost fondat în 1640: A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. VII, p. 59; Șt. Bârsănescu, *Aca-*

din Iași, precum și tolerarea colegiilor iezuite din Moldova⁵⁵, ca de alt fel și școala întemeiată de Matei Basarab la Târgoviște⁵⁶, au deschis calea, pentru cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, unei ușoare apropieri de cultura latină occidentală. Misionarul catolic Marco Bandini⁵⁷, în descrierea din *Codexul* său, precizează că în vremea lui Vasile Lupu, la Iași, erau cel puțin 20 de școli, în care se învăța atât în limba română, cât și în limba latină, efectivul total școlarizat fiind de aproximativ 200 de elevi⁵⁸. Cea mai renumită școală era cea de la „Sfinții Trei Ierarhi“. Aici Vasile Lupu adusese de la Kiev, la recomandarea mitropolitului Petru Movilă, pe fostul rector al Colegiului kievean, Sofronie Pociatki⁵⁹, care reorganiza școala de

---

demia domnească de la Iași, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1962, p. 5; *Istoria pedagogiei*, coord.: Șt. Bârsănescu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1968, p. 106; Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Ed. Academiei, București, 1971, p. 69; *Istoria învățământului din România. Compendiu*, p. 40.

55. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, Ed. All, București, 2007, p. 638; pe lângă școala întemeiată de Vasile Lupu, la Iași exista și o școală a iezuiților în care se învăța latină, greacă și română și căreia în 1647 domnitorul îi acorda un teren în capitala Moldovei pentru a-și construi un nou local.

56. *Istoria învățământului din România. Compendiu*, p. 41.

57. Marco Bandini, de origine bosniacă pe numele său Bandulovič, a fost un arhiepiscop ce a îndeplinit funcția de nunțiu apostolic al Sf. Scaun în Moldova în răstimpul 1644-1650. Este autorul așa-numitului *Codex Bandini*, un amplu raport (*Visitatio generalis omnium ecclesiarum catholicarum romani ritus in Provincia Moldaviae*) întocmit cu prilejul vizitei pastorale la parohiile catolice din Moldova. V. A. Urechia a publicat *Codexul* sub egida Academiei Române (Idem, *Codex Bandinus. Memoria asupra scrierei lui Bandinus de la 1646 urmat de text, însoțit de acte și documente*, Litografia Carol Göbl, București, 1895), izvorul fiind analizat în studii speciale de Andrei Veress, *Scrisorile misionarului catolic Bandini din Moldova (1644-1650)*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice“, s. III, VI (1926) și N. Iorga. Cea mai recentă ediție a *Codexului* a apărut sub îngrijirea reputatului filolog ieșean Traian Diaconescu: Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Biseriilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648*, ediție bilingvă, introducere, text latin stabilit, traducere, glosar de prof. univ. dr. Traian Diaconescu, Edit. Presa Bună, Iași, 2006.

58. *Istoria învățământului din România. Compendiu*, p. 41; a se vedea și I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 158.

59. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 12; a se vedea și Petre P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Ed. Cultura Națională, București, 1925, p. 76; I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 157.

la Trei Ierarhi după modelul occidental: *trivium* și *quadrivium*. Programa era asemănătoare școlilor occidentale, poloneze și iezuite, și cuprindea gramatica, retorica, poetica, dialectica, filosofia, teologia, precum și limbile slavonă, greacă și latină⁶⁰.

În ceea ce privește structura și nivelul calitativ al procesului formativ-educativ, școala lui Vasile Lupu nu poate fi considerată o academie sau un fel de universitate, deci o instituție de învățământ superior⁶¹, ci un colegiu de grad intermediar, o școală domnească de nivel mai înalt decât cele existente atunci în Moldova⁶². Spre deosebire de instituțiile similare din estul Europei, școala de la Trei Ierarhi apare la puțin timp după fondarea colegiilor iezuite de la Bar (1630), Camenița (1632), după colegiul de la Kiev (1632), la relativă distanță de școala patriarhală de la Constantinopol, dar înaintea școlilor de la Iannina (1645), Atena (1645) și Ierusalim (1660)⁶³. Pentru buna funcționare a acestei școli, domnitorul Vasile Lupu a dispus alocarea a tot ceea ce era necesar: la 15 aprilie 1641 cumpăra cu 200 de taleri localul necesar pentru funcționare, iar pentru întreținerea școlii și a dascălilor o înzestra cu trei moșii, Răchitenii, Tomșanii și Iuganii, din ținutul Romanului⁶⁴.

Potrivit lui Nicolae Iorga⁶⁵, la această școală a deprins limba latină și greacă eruditul Nicolae Milescu, care și-a desăvârșit apoi studiile la Academia constantinopolitană. Tot la Iași, potrivit aceluiași N. Iorga⁶⁶, funcționa, pe lângă un metoc al Patriarhiei de Ierusalim, o școală care

60. Constantin Bălan, *Cultura în Țara Românească și Moldova. Învățământul între tradiție și inovație*, în „Istoria românilor”, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord.: Virgil Cândea; secretar științific: Constantin Rezachevici, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 871-879, aici p. 874.

61. Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre philosophique de Théodore Corydalée (1570-1646), avec 28 planches hors texte*, Imprimeria Națională, București, 1948, p. 64; Gh. Pârnuță, *Învățământul de grad superior (secolul al XVII-lea) în Moldova*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, p. 156-158, aici p. 157.

62. *Ibidem*, p. 157.

63. *Ibidem*.

64. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, p. 638.

65. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 13.

66. *Ibidem*.

avea același nume ca al mai celebrei școli de la București: Sf. Sava. Colegiul de la Trei Ierarhi a funcționat până aproape de sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, însă în perioada ce a urmat a fost transformat într-o școală de limbă greacă⁶⁷.

Odată cu această fervoare culturală din Moldova, Țara Românească urma, în timpul domniei lui Matei Basarab, tot o politică de încurajare și sprijinire a culturii, cu urmări durabile, care s-au resimțit până în epoca modernă. Încă dinainte de accederea la tronul muntean a lui Matei Basarab, după cum am precizat, în Țara Românească existau școli pe lângă ctitoriile mănăstirești. Încă din secolul al XIV-lea sunt atestate documentar, în Țara Românească, mănăstirile Vodița, Tismana, Cozia, Argeș, Dealu, Snagov, ce vor deveni în majoritate centre de cultură. Dovezi ale funcționării școlilor mănăstirești ne oferă și unele reprezentări iconografice, ca cea de la biserica „Sf. Nicolae” Domnesc din Curtea de Argeș. Aici, într-o compoziție iconografică, sunt înfățișați trei școlari, împreună cu dascălul lor, în timpul desfășurării lecțiilor. Școlarii țin în mâini suluri de pergament și tăblițe cu inscripții⁶⁸. O altă dovadă că în Țara Românească existau, la fel ca în Moldova și în Occident, astfel de școli este și scrisoarea patriarhului Calist I al Constantinopolului (1350-1354, 1355-1363)⁶⁹ către domnitorul Nicolae Alexandru, prin care i se solicita voievodului muntean să „întărească” *citeții* (cântăreții de strană) și să se îngrijească de ipodiaconii și diaconii eparhiei noului mitropolit Iachint de la Vicina⁷⁰.

67. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 12; Gh. Pârnuță, *Învățământul de grad superior*, p. 158; a se vedea și P. P. Panaitescu, *Cultura feudală*, în Valeria Costăchel, Petre P. Panaitescu, Anton Cazacu, „Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)”, Edit. Științifică, București, 1957, p. 501-547, aici p. 534.

68. Emil Turdeanu, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, București, 1942, p. 414.

69. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 256.

70. *Documente privind istoria României (DIR)*, B. Țara Românească, veacul XVI, vol. III, (1551-1570), București, 1952; *Ibidem*, vol. V, (1591-1600), București, 1953; *DIR*, B. Țara Românească, veacul XVII, vol. I, (1601-1610), București, 1951; *Ibidem*, vol. II, (1611-1615), București, 1951; *Ibidem*, vol. III, (1616-1620), București, 1951; *Ibidem*, vol. IV, (1621-1625), București, 1954; a se vedea și Gh. Pârnuță, I. Bota, *Școlile ortodoxe de limbă slavonă și catolice de limbă latină*, p. 76-84, aici p. 77.

Considerată de unii cercetători⁷¹ ca fiind cea mai veche școală atestată documentar în Muntenia, școala de pe lângă Biserica Sf. Gheorghe Vechi din București a fost întemeiată, se pare, încă din 1563⁷², însă oficial apare menționată în 1576⁷³. Aici erau instruiți grămăticii de la cancelariile domnești și de la cele mitropolitane și episcopale. Diacul Micul a fost unul dintre cei mai vechi „dascăli slovenești” ai școlii de la „Sf. Gheorghe Vechi”⁷⁴. În timpul primei domnii a lui Grigore Ghica (1660-1664), acestei școli i se ridica un local propriu⁷⁵. Primul loc în programa de învățământ a școlii îl ocupa studiul gramaticii slavone și române; școala avea două secții: una pentru pregătirea diecilor, grămăticilor și slujbașilor în cancelariile domnească și ale dregătorimii, iar alta pentru pregătirea clerului⁷⁶.

Se presupune că astfel de școli au funcționat și la Mănicești, în județul Teleorman⁷⁷, pe lângă Mănăstirea Țigănești-Drăgănești, la Roșiorii de Vede⁷⁸; școli pentru pregătirea personalului vor fi funcționat pe lângă cancelaria Băniei de la Craiova, la Târgoviște, pe lângă episcopiiile

71. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Ed. Academiei, București, 1961, p. 125-126.

72. Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția a II-a, revăzută și reîntregită cu și de ilustrații, dintre care șapte planșe în color în afară de text, Ed. și Tiparul Krafft & Drotleff, Sibiu, 1930, p. 16.

73. Gheorghe Nedioglu, *Cea mai veche școală românească cu caracter statornic*, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1913, p. 10; a se vedea și Gheorghe N. Costescu, *Contribuțiuni la istoria învățământului nostru primar*, Ed. Cultura Românească, București, 1937, p. 8; Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului și gândirea pedagogică din Țara Românească, sec. XVII-XIX*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971, p. 26.

74. S. Pușcariu, *op. cit.*, p. 16; C. Bălan, *op. cit.*, p. 875; această școală a funcționat până la începutul secolului al XIX-lea. La 1707 se afla aici la studii trimisul țarului Petru cel Mare, Danilov, iar în 1819 un caligraf domnesc – Chiriță – menționează că școala încă funcționa: Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale din București (DANIC), *Mitropolia Țării Românești*, CCXLV/11.

75. Gh. Pârnuță, *Școli slavo-române în Țara Românească și Moldova*, 141.

76. *Ibidem*.

77. Anghel Manolache, Gh. Pârnuță, *Contribuții la istoria culturii și învățământului în Teleorman*, București, 1979, p. 47.

78. *Ibidem*; a se vedea și Gh. Pârnuță, I. Bota, *Școlile ortodoxe de limbă slavonă*, p. 80.

de Buzău și Râmnic, unde activau numeroși dieci, grămăticii și logofeți⁷⁹. Se știe că doamna Chiajna înființase, în 1552, o școală la Câmpulung–Muscel, pe lângă Biserica Domnească⁸⁰.

Informații despre existența unor școli în Muntenia aflăm și dintr-o scrisoare trimisă judeului Brașovului de către Cristian, vornicul domnitorului Radu cel Mare (1495-1508), epistolă ce menționează că dascălul Stanislav se ocupa de educarea lui Marcu, fiul dregătorului muntean⁸¹. Localitatea unde ar fi putut să-și desfășoare activitatea acest Stanislav dascălul a fost probabil Târgoviște sau Câmpulung-Muscel, ambele centre comerciale importante la începutul secolului al XVI-lea. De la un astfel de dascăl a învățat să scrie în limba română și Neacșu din Câmpulung⁸². Asemenea dascăli activau și la mănăstirea Menedic din județul Buzău⁸³. Datorită a doi dascăli, Uril și Teodosie, se știe că la sfârșitul secolului al XVI-lea la această mănăstire buzoiană funcționa o școală cu predare în limba română⁸⁴. Nu mai puțin importantă în atestarea existenței școlilor și a unui proces formativ de învățământ este și

79. *Ibidem*.

80. *Ibidem*; a se vedea și Șt. Bârsănescu, Florela Bârsănescu, *Educația, învățământul, gândirea pedagogică din România. Dicționar cronologic*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 18.

81. Grigore Tocilescu, *527 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Brașovul, 1346-1574; tipărite la Viena în 1905-1906 în atelierele Adolf Holzhausen*, Ed. Cartea românească, București, 1931, p. 412; a se vedea și Gh. Pârnuță, I. Bota, *Învățământul în limba română*, p. 92.

82. Traian Valentin Poncea, *Geneza orașului medieval românesc extracarpatic (secolele X-XVI)*, prefață de Radu Florescu, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București, 1999: la 29–30 iunie 1521, Neacșu, negustor înstărit din Câmpulung-Muscel (Dălgopol), îi trimitea judeului Brașovului, Johannes Benkner, o scrisoare redactată în limba română, informându-l asupra preparativelor militare ale sultanului Soliman II. Această primă scriere românească dovedește faptul că la începutul secolului al XVI-lea limba română era pe deplin încheșată, atât ca vocabular, cât și ca topică, iar informațiile furnizate arată că autorul era o persoană instruită care deprinsese scrierea în limba română undeva în spațiul românesc, poate chiar la școala amintitului dascăl Stanislav.

83. V. A. Urechia, *Istoria școlilor*, p. 10.

84. DANIC, *Episcopia Buzăului*, XXXVI/3, 11; a se vedea și Ion Ionașcu, *Material documentar cu privire la istoria Seminarului din Buzău, 1836-1936*, București, 1937, p. IX; Gh. Pârnuță, I. Bota, *Învățământul în limba română*, p. 92.

prima lucrare parenetică⁸⁵: *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie*.

Abia la 1640 este atestată documentar o școală slavonă la Târgoviște⁸⁶, care devenea în 1646 școală slavo-greco-latină, iar ulterior, probabil după 1670, cu predare în limba română⁸⁷. Această școală, susținută financiar de Matei Basarab, a funcționat mai întâi în casa postelnicului Constantin Cantacuzino, cu 12 elevi aflați sub îndrumarea dascălilor Pantelimon Ligaridis și Ignatie Petrițis⁸⁸, greci originari din Chios. În corespondența cu superiorii săi, Ligaridis preciza că elevii săi erau instruiți în retorică și logică în limbile latină și greacă⁸⁹. În perioada 1646-1651, 21 de tineri au urmat cursurile acestei școli⁹⁰. Unul dintre elevii lui Ligaridis a fost Șerban Cantacuzino, despre care se presupune că și-ar fi desăvârșit studiile la Veneția și Padova. În aceeași perioadă își continua activitatea Școala de la Sf. Nicolae Domnesc din Argeș, localul acesteia fiind ridicat pe un teren dăruit de Radu Năsturel, fiul lui Udriște logofătul, în vreme ce pentru susținerea financiară beneficia de veniturile vămilor de la Rucăr și Dragoslavele⁹¹.

85. Ovidiu Ionescu, *Un manual românesc de educație: Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul sau Teodosie*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, p. 103-105.

86. Gh. Pârnuță, *Școli slavo-române în Țara Românească și Moldova*, 142; a se vedea și Victor Papacostea, *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul lui Matei Basarab*, în „Romanoslavica”, V (1960), p. 185. Asemenea lui Marco Bandini, un alt misionar catolic, Petru Bogdan Baksić (Pietro Deodato), în raportul trimis superiorilor săi de la Roma, amintește de existența acestei școli, menționând că tinerii care absolveau studiile aici obișnuiau să meargă în Transilvania pentru a învăța și limba latină (C. Bălan, *op. cit.*, p. 874).

87. Biblioteca Academiei Române (BAR), *Manuscrisul românesc 312*, f. 217; a se vedea și Gh. Pârnuță, *Școli slavo-române în Țara Românească și Moldova*, p. 142-143; Idem, *Începuturile culturii și învățământului în județul Dâmbovița*, Târgoviște, 1972, p. 70.

88. C. Bălan, *op. cit.*, p. 874.

89. Victor Papacostea, *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în „Studii. Revistă de istorie”, XIV, nr. 5 (1961), p. 1639-1667; Șt. Bârsănescu, *Schola greca e latina din Târgoviște*, în „Din istoria pedagogiei românești”, vol. II, coord.: Ilie Teiușan, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1966, p. 191-213.

90. C. Bălan, *op. cit.*, p. 874.

91. *Ibidem*, p. 875.

Până la mijlocul secolului al XVII-lea, în Țările Române au activat o serie de cărturari, autentici exponenți ai Umanismului⁹², formați în majoritatea lor în afara hotarelor, buni cunoscători ai limbilor latină și greacă, dar și animați de dorința de a promova cultura europeană. În rândul acestora se înscriu, cu deosebite realizări, cronicarii moldoveni Grigore Ureche, Miron Costin, Eustație logofătul, mitropoliții Varlaam și Teofil ai Moldovei; din Țara Românească trebuie menționați Udriște Năsturel, Constantin Cantacuzino stolnicul, Pantelimon Ligaridis. Aceștia, împreună cu fiii de boieri care au fost trimiși să studieze în Occident, au sprijinit direct înființarea de școli potrivit modelului pe care ei l-au urmat în Europa Apuseană, tipărirea de cărți în limba română și răspândirea tiparului și a culturii occidentale în spațiul românesc⁹³.

În privința simbiozei culturale, Transilvania este spațiul în care este vizibilă mai limpede întâlnirea dintre cultura și învățământul de factură locală și cel occidental, datorită unor elemente care au impulsionat deopotrivă convergențele și clivajele, favorizând dezvoltarea unui fecund mediu multicultural și multiconfesional. Astfel, Reforma și Contrareforma, Umanismul, dar și unirea unei părți a clerului ortodox din Transilvania cu Biserica Romei, și-au lăsat pecetea culturală asupra principatului ardelean.

Primele informații despre preocupările pentru instruire în Transilvania provin, ca și în Moldova și Țara Românească, tot din universul Bisericii. Prima școală atestată documentar este cea din Morisena, Cenadul de azi⁹⁴. Aici a existat o veche mănăstire cu hramul „Sf. Ioan Botezătorul“, ctitorită de un dinast local numit Ahtum⁹⁵. Această mă-

---

92. I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 157-158, a se vedea și N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 13-15; *Istoria învățământului din România. Compendiu*, p. 40-41; Cristian Luca, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea. Din relațiile politico-diplomatice, comerciale și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenissima*, Ed. Enciclopedică, București, 2007, p. 357-360.

93. *Ibidem*.

94. I. Verdeș, *op. cit.*, p. 71.

95. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 222; a se vedea și Victor Țărcovnicu, *Școala de la Cenad*, în „Istoria învățământului în România“, vol. I, p. 72.

năstire, după cucerirea maghiară, a fost transformată într-o abație în cadrul căreia funcționa o școală, cu predare evident în limba latină, menționată în *Legenda Sfântului Gerard*⁹⁶ și întemeiată probabil cândva în răstimpul 1030–1037, destinată pregătirii clerului.

Școala latină de la Cenad avea un local propriu și, la începuturile sale, 30 de elevi. Potrivit *Legendei Sfântului Gerard*, conducătorul ei era un călugăr german, magistrul Walter, iar disciplinele care se studiau erau limba latină și muzica⁹⁷, aici fiind pregătit îndeosebi personalul clerical, dar erau acceptați și fiii nobililor din dioceza condusă de episcopul Gerard⁹⁸. Treptat, s-a înregistrat o ușoară creștere a numărului de elevi și de profesori, în deceniile următoare adăugându-se studiul limbii latine și ale muzicii bisericești și disciplinele retorică și dialectică⁹⁹. Școala a funcționat în cursul secolelor XIII–XVI, devenind o instituție școlară de grad mediu și pregătind nu doar clerici, ci și personalul necesar cancelariilor diferitelor instituții laice: dieci, juriști, strângători de impozite. De aceea, cu timpul, școala a fost dotată cu internat și s-au introdus progresiv și alte discipline: limba greacă, logica, matematica, istoria, astronomia, medicina¹⁰⁰. Trebuie precizat faptul că, înaintea ocupării actualei zone de apus a Banatului de către trupele regelui maghiar Ștefan I, la începutul secolului al XI-lea, la Cenad a existat, după toate probabilitățile¹⁰¹, o Episcopie ortodoxă pe lângă care funcționa o școală în limba greacă¹⁰², destinată pregătirii clericilor ce urmau să-i păstorească pe credincioșii de rit răsăritean.

96. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, vol. I, coord.: Imre Szentpétery, Typographiae Reg. Universitatis litter. Hung. sumptibus, Budapesta, 1938, p. 495-496; a se vedea și I. Verdeș, *op. cit.*, p. 71; *Istoria învățământului din România. Compendiu*, p. 31; V. Țârcovnicu, *op. cit.*, p. 72; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 222; *Istoria românilor*, vol. III, *Genezele românești*, coord.: Șt. Pascu, Răzvan Theodorescu, Ed. Enciclopedică, București, 2001, p. 10.

97. *Scriptores rerum Hungaricarum*, p. 496.

98. Zsigmond Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în Evul Mediu*, Ed. Științifică, București, 1971, p. 120-137.

99. V. Țârcovnicu, *op. cit.*, p. 72.

100. *Ibidem*, p. 73.

101. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 223.

102. I. Verdeș, *op. cit.*, p. 70.

După întemeierea, cel mai târziu în 1037, de către călugării benedictini, a abației și a școlii latine de la Cenad, călugării cistercieni fondau, în 1179, o abație la Igrăș (jud. Timiș), după modelul celei franceze de la Pontigny, de unde proveneau fondatorii lăcașului de cult, iar câteva decenii mai târziu o mănăstire-filială la Cârța, în Țara Făgărașului; abația de la Igrăș și mănăstirea de la Cârța au devenit renumite datorită bibliotecilor lor ce conțineau opere ale clasicilor latini: Cicero, Seneca, Suetoniu, Quintilian, alături de cele ale eruditului benedictin Anselm de Canterbury¹⁰³. În perioada 1200-1300, erau întemeiate școlile capitulare¹⁰⁴ de pe lângă Episcopiile catolice înființate pe locul fostelor episcopii ortodoxe de la Oradea (1374) și Alba Iulia, Sebeș (1352), Arad, Baia Mare (1337), Mediaș (1392), școli cu limba de predare latină¹⁰⁵, încredințate responsabilității unor „lectori” catolici¹⁰⁶.

Ordinele religioase catolice, cunoscute ca *mendicanti* („cerșetore”), au avut un rol important în Transilvania, ca de altfel peste tot în Europa, în înființarea de școli pe lângă mănăstirile pe care le-au întemeiat: călugării dominicani și benedictini puneau temeliile, la sfârșitul secolului al XIII-lea, școlilor de la Cluj (Mănăștur), Alba Iulia, Odorhei; franciscanii întemeiau școli la Târgu-Mureș și Hațeg; augustinienii la Turda și Dej¹⁰⁷.

În școlile episcopale, capitulare și în cele ale Ordinilor monahale, programa de învățământ grupa materiile de studiu în două cicluri, la fel ca în școlile din Apus: *trivium* – limba latină, gramatica, retorica, dialectica – și *quadrivium* – aritmetica, geometria, astronomia și muzica¹⁰⁸. În privința manualelor sunt cunoscute foarte puține date; sunt menționate în sursele contemporane un *Methodus scholiis*¹⁰⁹ sau *Ars*

103. *Ibidem*, p. 71; a se vedea și Șt. Bârsănescu, F. Bârsănescu, *op. cit.*, p. 12.

104. Capitul – consiliu episcopal alcătuit din călugări canonici; Școală capitulară – școală organizată pe lângă un consiliu episcopal, sau centru episcopal.

105. Șt. Bârsănescu, F. Bârsănescu, *op. cit.*, p. 13.

106. Gh. Pârnuță, I. Bota, *Școlile ortodoxe de limbă slavonă*, p. 84.

107. *Ibidem*.

108. C. C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii*, p. 31.

109. Sub această denumire, *Methodus scholiis*, se va tipări în 1553 la Tiguri (Zürich), Elveția.

grammatica a lui Aelius Donatus¹¹⁰ și un manual de limbă latină din 1519 al cărui autor a fost franciscanul Alexandre de Villedieu¹¹¹.

Scopul acestor școli, în care se predau „artele liberale“, era acela de a pregăti clerul și abia mai târziu, începând cu secolul al XIV-lea, când vor apărea școlile orășenești și parohiale sătești, vor fi frecventate intensiv și de către laici.

Alături de școlile înființate de catolici existau și școlile românești ortodoxe, cu limba de predare slavonă, care au funcționat pe lângă vechile centrele episcopale de la Dăbâca¹¹², Biharea, Alba Iulia, Peri și Ieud în Maramureș¹¹³. Mănăstirea Peri a fost unul din centrele ortodoxe puternice ale Maramureșului, fiind stavropighie a Patriarhiei de Constantinopol¹¹⁴, starețul ei având drepturi cvasiepiscopale, fiind numit deseori în actele cancelariei regale ungare „*graeci fidei professor*“¹¹⁵. Tot aici s-au tradus unele texte hagiografice care au circulat în copii târzii în stilul rotacizant, cum sunt *Codicele Todorescu*, *Codicele Sturdzan* sau *Codicele Marțian*¹¹⁶. Fără îndoială că aici, la Peri, ca de altfel și la mănăstirea filială din Ieud, se afla o școală pentru pregătirea monahilor și a clerului de mir. Asemenea școli românești cu limba de predare slavonă au mai existat în Transilvania și la Vad și Feleac, la Scorei, în Țara Făgărașului, unde ființa o mănăstire, atestată documentar de pe vremea lui Mircea cel Bătrân, în 1391, și în fine la Prislop, în Hațeg, unde se pare că învățatul călugăr Nicodim de la Tismana a co-

110. Gramatician și profesor de retorică latin (Roma, cca 320-380).

111. Cunoscut și sub numele de Alexander de Villa Dei (1175-1240), *Doctrinale totius grammatice compendiose in unum digestum: toteta in hoc opusculo*, Basiliae, Elveția, editor Adae Petri de Langendorff, 1519.

112. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 219.

113. C. C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii*, p. 31; a se vedea și Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, ediția a II-a, Ed. Gutinul, Baia Mare, 1997, p. 62; Gh. Pârnuță, *Școlile orășenești și sătești românești în limba slavonă*, în „Istoria învățământului în România“, vol. I, p. 85.

114. Ion N. Nistor, *Istoria românilor*, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București, 2002, p. 215; M. Păcurariu, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, București, 2005, p. 193-203.

115. Gh. Pârnuță, I. Bota, *Învățământul în limba română*, în „Istoria învățământului în România“, vol. I, p. 95.

116. *Ibidem*.

piat în răstimpul 1401-1405 un *Evangelhilar*¹¹⁷. În afara acestor școli, existau în Transilvania, ca de altfel mai târziu și în cele două principate românești vecine, școli cu caracter laic în orașe și târguri, numite ulterior *școli de meserii*¹¹⁸, care răspundeau necesității asigurării educației membrilor familiilor patriciatului urban, dar și ale meșteșugarilor și negustorilor. O astfel de școală este menționată la Baia Mare, în 1388, sub conducerea unui director numit Teodoric¹¹⁹. Unele dintre aceste școli aveau și internat: la Oradea, în 1447, și la Sibiu, în 1471¹²⁰. O astfel de școală laică a fost și vechea școală românească din Șcheii Brașovului. În timpul schismei avignoneze, papa Bonifaciu IX (1356-1404), contemporanul antipapei Clement VII, emitea o bulă pontificală, la 15 decembrie 1399¹²¹, în care pomenește de o școală a „schismaticilor”¹²² de la Brașov, referirea vizându-i, fără îndoială, pe românii ortodocși din Țara Bârsei. Românii din Șcheii Brașovului, într-o petiție adresată în 1761 împărătesei Maria Tereza, menționau că școala și biserica ortodoxă fuseseră zidite cu 266 de ani mai înainte, deci pe la 1495. După unii cercetători¹²³ și medievști¹²⁴, școala și biserica din Șcheii Brașovului sunt mult anterioare acestei date. De altfel, în anul 1495, într-un act al autorității locale, se preciza că această școală era mai veche – *schola vetus*¹²⁵ –, dovedindu-se astfel că existența ei coboară în timp înainte de 1495, data socotită anul de înființare al școlii. De fapt, anul 1495,

117. C. C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii*, p. 31.

118. N. Iorga, *Istoria învățământului*, p. 3.

119. C. C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii*, p. 31; a se vedea și V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 11.

120. C. C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii*, p. 31.

121. V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 11; a se vedea și C. C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii*, p. 31; Cristina Maria Dabu, *Scurtă istorie a formării instituțiilor științifice românești*, în „Noema”, X (2011), p. 457-472, aici p. 458.

122. Vasile Netea, *Școala românească din Șcheii-Brașov*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, p. 113.

123. V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 11-12: opinează că „rectorul” Teodoric din Baia Mare ar fi ajuns la Șcheii Brașov înainte de 1388.

124. C. C. Giurescu, *Învățământul în perioada trecerii*, p. 32: sursa indică limpede faptul că această școală exista deja în 1399, în timpul papei Bonifaciu IX; a se vedea și V. Netea, *op. cit.*, p. 113.

125. V. Netea, *op. cit.*, p. 113.

găsit într-o inscripție de pe peretele școlii, nu este decât anul în care s-a ridicat edificiul de piatră unde funcționa școala, deci nu cel al fondării ei¹²⁶. De altfel, acest important aspect îl consemnează și *Cronica bisericii „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului*¹²⁷.

Școala a funcționat mai întâi în incinta bisericii „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului, sub patronajul acesteia, și nu a fost doar o simplă „școală de dieci”, primitivă și „întemeiată pentru fiii de iobași”¹²⁸, sau o școală de limbă slavonă, ci dimpotrivă o școală bine organizată, cu caracter orășenesc, cu două cicluri: inferior și superior¹²⁹. Cursul inferior avea în vedere asimilarea cunoștințelor elementare și indispensabile și era urmat, în general, de viitorii comercianți și curieri, iar cel superior viza pregătirea viitorilor clerici și dascăli – înțelegându-se prin acest termen cel de învățători – din Țara Bârsei¹³⁰. Profesorii acestei școli erau și ei împărțiți în două categorii, potrivit celor două cicluri: pentru ciclul inferior erau „ludi magister”, iar pentru cel superior – „dascălii”¹³¹. Programul cuprindea pentru primul ciclu: cititul, scrisul, rugăciuni, micul catehism și noțiuni elementare de aritmetică; pentru cel de-al doilea: gramatica limbii slavone, române și latine, caligrafia, muzica, rânduiala slujbelor bisericesti¹³².

Primii dascăli și grămăticii ai școlii din Șcheii Brașovului sunt cunoscuți de la 1479, începând cu grămăticul Oprea, chemat în acest an la curtea lui Laiotă Basarab (1473-1474; 1476-1477), în Țara Românească, pentru a intra în slujba domniei¹³³. Un anume grămătic Radu, care împreună cu un anume Coman a îndeplinit misiuni diplomatice la curtea lui Vlad Călugăru (1481, 1482-1495), s-a stabilit definitiv

126. V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 9.

127. Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șcheii Brașovului*, vol. V, Brașov, 1906, p. 177; Candid Mușlea, *Biserica „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului*, vol. I, Brașov, 1943; Octavian Schiau, Livia Bot, *Radu Tempea, Istoria sfinței beseareci din Șcheii Brașovului*, Cluj-Napoca, 1969.

128. Andrei Bârseanu, *Istoria școalelor centrale greco-ortodoxe din Brașov*, Brașov, 1902, p. 91.

129. V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 29.

130. *Ibidem*.

131. *Ibidem*.

132. *Ibidem*; a se vedea și V. Netea, *op. cit.*, p. 114.

133. V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 10.

în Muntenia, ca dascăl pe lângă curtea domnească¹³⁴. Prin plecarea lui Radu, la Școala din Schei îndatoririle acestuia au fost preluate de grămaticul Gheorghe, menționat în documentele contabile ale Magistratului din Brașov, pentru anii 1481-1484¹³⁵, ca translator al forului orășenesc¹³⁶. Șirul grămaticilor și dascălilor din secolul al XVI-lea de la Șcheii Brașovului este impresionant, unii dintre ei fiind consemnați cu diferite atribute/virtuți: Oprea, „dascălul cel mare“, Petru, dascăl de „sârbie“ (slavonă), Dobre, „scolasticul“¹³⁷, alții fiind cunoscuți și ca urmare a îndeplinirii unor misiuni diplomatice care le fuseseră încredințate de conducerea Brașovului, în cadrul relațiilor preponderent economice ale orașului cu Moldova și Țara Românească¹³⁸. Trebuie menționată, în mod deosebit, grija comunității locale ortodoxe pentru menținerea legăturilor întemeiate pe considerente etnice și confesionale¹³⁹ ale Bisericii și Școlii din Șcheii Brașovului cu românii și cultura din Țara Românească și Moldova, începând din perioada activității coresiene la Brașov și până în timpul stăpânirii habsburgice în Ardeal.

Printre manualele folosite de dascălii de la Șchei s-au aflat la loc de cinste tipăriturile diaconului Coresi¹⁴⁰: *Catehism*, *Carte foarte folo-*

134. V. Netea, *op. cit.*, p. 114.

135. V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 10.

136. Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Tipografia Lumina, Blaj, 1944, p. 9.

137. V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 25-26.

138. *Ibidem*; spre exemplu, documentele germane contemporane conțin informații prețioase despre dascălul Stoica Dobromir, care a întreprins mai multe călătorii cu rosturi diplomatice în Moldova și Țara Românească: 7 călătorii în 1530, 19 în 1532, 8 în 1533, tot 8 în 1534, 10 în 1535.

139. *Ibidem*, p. 43-50: o expresie a legăturilor dintre cele trei principate, prin intermediul Școlii din Șchei, sunt și numeroasele predoslovii ale tipăriturilor lui Coresi care dovedesc patronajul domnilor munteni sau moldoveni asupra activității tipografice a diaconului cărturar (*Ibidem*, p. 44).

140. Este binecunoscută bogata activitate de tipărire a cărților în limba română a diaconului Coresi, care se stabilise definitiv la Brașov în 1559, venind de la Târgoviște câțiva ani mai înainte, în 1556: Radu Ștefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba română*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare“, s. II, X (1941); Ion Gheție, *Coresi și Reforma în lumina unor interpretări noi*, în „Studii și cercetări lingvistice“, XVIII, nr. 2 (1967), p. 231-238; Idem, *Începuturile scrisului în limba română*, Ed. Academiei Române, București, 1974; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii*

sitoare de suflet, Cuvântările lui Efrem Sirul, Tetraevangheliar, Psaltire, Octoih, tipărite în limba română și în slavonă, dar și cărți traduse sau copiate de unii dintre dascălii școlii: *Octoihul*, tradus și copiat de dascălul Oprea în 1570¹⁴¹.

Școala din Șcheii Brașovului a pregătit tineri proveniți mai ales din Țara Bârsei și din alte zone ale Transilvaniei, dar și din principatele române vecine, care au sprijinit material funcționarea ei¹⁴² mai ales în secolele al XVI-lea și al XVII-lea; unii dintre cei care s-au format la școala din Șchei veneau chiar din afara granițelor locuite de români: Teodor Corbea, logofăt care a ajuns apoi în slujba țarului Rusiei, Petru cel Mare, și fratele lui ceaușul David Corbea, diplomat și boier al lui Constantin Brâncoveanu¹⁴³. Daniile acordate școlii din Șchei de către domnitorii din Țara Românească și Moldova au continuat chiar și în perioada fanariotă, ceea ce arată, pe de o parte, prestigiul cultural al Brașovului și al școlii din Șchei, dar și existența unor legături neîntrerupte motivate de identitatea comună de neam și limbă a românilor din cele trei principate.

Ortodoxe Române, vol. I, p. 533-545; V. Oltean, *Istoria tiparului brașovean*, vol. II, Ed. Tipomoldova, Iași, 2005.

141. V. Netea, *op. cit.*, p. 114.

142. *Ibidem*; V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 27, 43-45: în 1595, Aron Vodă, domnul Moldovei (1591-1592, 1592-1595), fiul lui Alexandru Lăpușeanu, acorda școlii o mare sumă de bani, utilizată pentru construirea unui nou local din piatră; o altă danie primea școala din Șchei în 1656, din partea lui Gheorghe Ștefan (1653-1658); o danie, constând într-o moșie (Micșenești, lângă mănăstirea Căldărușani), o acorda în 1602 fiul lui Mihai Viteazul, Nicolae Pătrașcu, împreună cu sora sa vitregă, Florica (Alexandru Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice pentru România atâtu din vechiu tipărite câtu și manuscrise cea mai mare parte străine adunate, publicate cu prefațiuni și note ilustrate*, vol. I, Tipografia Națională a lui Ștefanu Rassidescu, București, 1862, p. 385); Constantin Brâncoveanu (1654-1714) și nepotul său, Grigore Brâncoveanu, dăruiau moșiile Poiana Mărului și Sâmbăta românilor din Șchei și cetate, precum și biblioteca pentru înființarea unui institut de învățământ superior (V. Oltean, *Întâia școală românească*, p. 45).

143. N. Iorga, *Socotelile Brașovului și scrisori românești către Sfat în secolul al XVII-lea*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. II, XXI (1898-1899), p. 254; a se vedea și Aurel A. Mureșianu, *Lucruri nouă din trecutul românilor brașoveni. Un dascăl brașovean necunoscut din veacul al XVI-lea*, în „Țara Bârsei”, III (1931), p. 499-505, aici p. 500.

Pătrunderea ideilor Reformei în spațiul transilvan a dus, în domeniul învățământului, la o dezvoltare substanțială a școlilor cu caracter etnic, în special la germanii din Transilvania. În această direcție, o activitate educațională, tipografică și culturală notabilă a avut-o umanistul Johannes Honterus¹⁴⁴, reprezentant de seamă al sașilor din Brașov. El este inițiatorul unui *Studium Coronensis* – un gimnaziu al cărui local îl ridică în 1541, pe locul unei foste mănăstiri catolice desființate, iar în 1543 Honterus îl înzestra cu un regulament, denumit sugestiv „*Constituția școlii din Brașov*”¹⁴⁵. Vasile Oltean, în lucrarea sa *Istoria tiparului brașovean*¹⁴⁶, descrie cele trei părți ale regulamentului honterian: I-a parte conținea norme pentru profesori; a II-a – norme pentru elevi, iar cea de-a III-a parte se referea la asociațiile de elevi. Honterus s-a inspirat, în alcătuirea acestui regulament¹⁴⁷, din normele regulamentului școlar elaborat de compozitorului și pedagogul german Sebald Heyden¹⁴⁸ din Nürnberg.

Honterus a încercat să creeze o școală după modelul celor pe care le cunoscuse în Occident, o instituție de nivel intermediar, mediu, premergătoare accesului la studiile universitare, în care sistemul de studiu era cel deja întâlnit în școlile iezuite: *trivium* și *qadrivium*¹⁴⁹. În ciclul inferior erau predate cititul, scrisul, gramatica, sintaxa și poezia,

144. V. Oltean, *Istoria tiparului brașovean*, vol. I, p. 75-86: Johannes Honterus s-a născut la Brașov, în 1498, a studiat mai întâi la mica școală a sașilor din urbea transilvană, apoi a urmat cursurile Universității din Viena, continuându-și studiile la Cracovia și Basel; a tipărit mai multe manuale de gramatică latină și greacă, compendii de drept și filosofie; este autorul unei descrieri a lumii, de fapt o geografie universală, publicată în 1542, unde se regăsește, pentru prima dată, harta geografică a spațiului cuprinzând cele trei principate; a se vedea Ioan-Aurel Pop, *Istoria Transilvaniei medievale*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1997, p. 223; a se vedea și Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, 2002, p. 46-47.

145. V. Oltean, *Istoria tiparului brașovean*, vol. I, p. 86.

146. *Ibidem*.

147. *Ibidem*.

148. Sebald Heyden (1499–1561), compozitor și literat german, autor al tratatului *Ars canendi*, profesor de canto la Regensburg (Ratisbona), devenea o autoritate în pedagogia muzicii în Nürnberg și în general în Bavaria.

149. Carol Göllner, *Reprezentanți de seamă ai organizării și dezvoltării învățământului umanist*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, p. 124-125.

cursuri practice de latină și greacă; în ciclul *qadrivium* erau urmate cursurile de retorică, istorie, logică, aritmetică, geometrie, astronomie și teologie, geografie și muzică¹⁵⁰. Elevii din ciclul superior erau numiți „studenți”, frecventau cursurile între 1 și 3 ani, și majoritatea proveneau din Brașov și din restul Transilvaniei, dar nu lipseau nici cei din afara granițelor¹⁵¹. Mulți dintre acești elevi aveau să devină, la rândul lor, profesori în școlile reformate sau calvine din Transilvania, iar alții ajungeau preoți reformați, notari, secretari, în vreme ce unii dintre ei reușeau să își continue studiile la Universitățile occidentale, îndeosebi la cele germane: Wittemberg, Frankfurt, Leipzig, Jena, Viena sau la Roma¹⁵².

Profesorii școlii înființate de Honterus la Brașov proveneau, în mod firesc, mai ales din această urbe, din Mediaș și, în general, din Transilvania, dar în rândul dascălilor care predau aici se găseau și absolvenți ai Universităților occidentale, ca Henricus Philippus¹⁵³, adus din Anglia pentru disciplina Drept civil.

Pe lângă liceu (*Studium Coronensis*), Honterus fonda la Brașov o școală pentru elevii care nu doreau să urmeze cursurile superioare și o școală de fete. De asemenea, pentru a veni în sprijinul atât al profesorilor, cât și al studenților și elevilor, Honterus punea bazele unei tipografii și a unei biblioteci, în care aveau să fie preluate și unele dintre manuscrisele recuperate din vestita bibliotecă din Buda a lui Matia Corvin, risipită după prima cucerire a orașului de către otomani (1526)¹⁵⁴, precum și manuscrise provenind din mănăstirile moldove-

150. *Ibidem*, p. 125.

151. V. Oltean, *Istoria tiparului brașovean*, vol. I, p. 87, 93: în răstimpul 1544–1570, în matricola școlii sunt înscrși și elevi originari din Bulgaria, Ungaria, Croația, chiar și din Germania și Olanda.

152. *Ibidem*, p. 87-88.

153. *Ibidem*, p. 87.

154. Grigore Giurgiu, *Istoria culturii române moderne*, București, 2007, p. 52: Johannes Honterus adunase în biblioteca sa cărți și manuscrise din tot spațiul românesc, unele recuperate din biblioteca lui Matia Corvin, risipită în urma cuceririi Ungariei de către otomani în 1526. După bătălia de la Mohács, din 29 august 1526, în care regele Ludovic al Ungariei își pierdea viața, oastea otomană, sub conducerea lui Soliman Magnificul, ocupa și devasta Buda. Multe dintre cărțile aflate în palatul regal din citadela Budei au fost distruse, pentru a le fi scoase cataramele din argint

ne și muntene¹⁵⁵. Pentru primul ciclu de studii – *trivium* – Honterus publica în tipografia înființată la Brașov operele lui Hesiod și Platon în limba greacă și un nomenclator, un fel de dicționar enciclopedic în limba latină, care conținea denumirea obiectelor, plantelor, animalelor și a maladiilor. Tot pentru uz didactic, mai precis pentru ciclul superior – *quadrivium* –, Honterus publica la aceeași tipografie o ediție a *Odelor latine*, însoțită de note explicative¹⁵⁶.

Printre cei mai de seamă profesori ai Școlii honteriene s-a numărat Valentin Wagner, rectorul care i-a succedat la conducere lui Honterus, după moartea acestuia la 23 ianuarie 1549; mai târziu, la începutul secolului al XIX-lea, unul dintre elevii școlii a fost Ioan Popasu, care avea să devină episcop de Caransebeș¹⁵⁷.

Școala lui Honterius nu numai că s-a bucurat de un prestigiu deosebit de-a lungul vremii, atât în spațiul românesc, cât și în afara granițelor, dar a avut și o existență aproape neîntreruptă, cu mici variații, până la reforma școlară din 1948.

Succesul propagandei protestante în Europa și pătrunderea ideilor Reformei și în teritoriul transilvan au avut drept consecință, în plan politic și cultural, stimularea utilizării limbii naționale și a identității etnice: cele trei națiuni numite „recepte” din Transilvania – la care se adăuga cea română, nerecunoscută din punct de vedere politic –, fără a beneficia de suportul unității confesionale, s-au aflat nu de puține ori în conflicte care au prilejuit intervenția armatei imperiale¹⁵⁸. Cei

---

care serveau ca încuietori, altele s-au pierdut, iar numeroase volume și codice au ajuns în alte biblioteci din Europa, în urma scoaterii lor la vânzare în Ungaria și la Constantinopol.

155. C. Göllner, *op. cit.*, p. 125.

156. *Ibidem*.

157. V. Oltean, *Istoria țiparului brașovean*, vol. I, p. 89; a se vedea și M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, p. 225; Ion Popazu sau Ioan Popasu, absolvent al *Studium*-ului întemeiat de Honterus, a urmat ulterior studii la Sibiu, Cluj și Viena; Popasu, un apropiat al mitropolitului Andrei Șaguna, a fost primul episcop al Caransebeșului (1865-1889) și întemeietor, în 1850, al primului gimnaziu românesc la Brașov.

158. Avram Andea, Susana Andea, *Principatul Transilvaniei sub suzeranitate otomană (1541-1591)*, în *Istoria României. Transilvania*, vol. I, coord.: Anton Drăgoescu, Ed. „George Barițiu”, Cluj-Napoca, 1997, cap. V, p. 544-646, aici p. 563.

dintâi care au îmbrățișat ideile Reformei au fost sașii, populație care se afla în strânse legături comerciale cu Statele germane și care, prin frecventarea școlilor de aici și prin importul de tipărituri, a asimilat și difuzat în Transilvania ideile lui Martin Luther și tezele wittenberghenze¹⁵⁹. Curând însă succesele luteranismului în mediile maghiare au fost subminate de progresul învățăturilor reformate de proveniență helvetică. Dintre acestea, nobilimea maghiară a optat în cele din urmă asupra calvinismului, mult mai riguros în a controla viața comunității decât luteranismul, pe care au început să-l combată. În 1564, sinodul clericilor maghiari reunit la Aiud alegea un episcop în persoana lui Ferenc Dávid¹⁶⁰, moment care marca adoptarea calvinismului de către populația maghiară din Transilvaniei, decizie consacrată de Dieta reunită la Turda în același an¹⁶¹.

Pe urmele calvinismului a pătruns în Transilvania doctrina radicală a antitrinitarismului, adoptată de o parte a populației maghiare și chiar de principele Ioan Sigismund Zápolya (1540-1571)¹⁶², sub influența medicului său italian, Giovanni Giorgio Biandrata¹⁶³, opțiune care a conferit legitimitate noii confesiuni protestante¹⁶⁴.

Adoptate de „națiunile“ constituționale ale principatului, cele trei ramuri desprinse din Reformă au obținut statut legal. În ultimul sfert al secolului al XVI-lea, sub principii din familia Báthory, catolicismul recâștiga teren în Transilvania. În 1579, sub presiunea lui Ștefan Báthory, Dieta îngăduia instalarea iezuiților în principat. Celor trei confesiuni reformate li se adăuga catolicismul, întregind astfel configurația politică și religioasă a principatului, întemeiată pe recunoaș-

159. *Ibidem*.

160. Octavian Floca, *Regiunea Hunedoara. Ghid turistic*, Deva, 1957, p. 81: „Tot aici a murit, cu moarte de martir, în veacul al XVI-lea, fondatorul și primul episcop al bisericii Unitariene, Francisc Dávid“.

161. Dennis Deletant, Mihai Bărbulescu Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, Keith Hitchins, *Istoria României*, Ed. Corint, București, 2007, p. 220.

162. *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, vol. editat de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică, 1970, București, 1970, p. 570.

163. *Ibidem*.

164. D. Deletant, M. Bărbulescu, Ș. Papacostea, P. Teodor, K. Hitchins, *op. cit.*, p. 220.

terea a trei națiuni privilegiate și a patru „religii recepte“. Toleranța religioasă înregistrată în Transilvania secolului al XVI-lea nu a avut urmări pozitive și asupra confesiunii ortodoxe, căreia îi aparținea națiunea română, care a continuat să fie considerată tolerată, de fapt, dar privată de drepturi politice¹⁶⁵.

Prima parte a secolului al XVI-lea a reprezentat pentru ideile Reformei în Transilvania o etapă de progres, mai ales printre sași și maghiari. Principele Ioan Sigismund Zápolya, sub influența nobilimii și a anturajului protestant de la curtea sa, a decis în 1565 să înființeze un colegiu calvin la Cluj. Pentru organizarea acestui colegiu, principele transilvănean s-a adresat cunoscutului filosof Petrus Ramus (Pierre de La Ramée)¹⁶⁶, de la Universitatea din Paris, invitându-l să vină în Transilvania, la colegiul din Cluj¹⁶⁷. În urma refuzului lui Ramus, speranțele organizării colegiului s-au îndreptat spre Universitatea din Basel, însă pe fondul problemelor politice apărute, proiectul a fost abandonat. Înscăunarea lui Ștefan Báthory¹⁶⁸ ca principe al Transilvaniei (1571-1575), ales apoi și rege al Poloniei (1575-1586), nobil de confesiune catolică și susținător al Ordinului iezuit, a avut urmări în plan religios și cultural. Ca reacție la propaganda calvină, Ștefan Báthory fonda la Cluj, prin decretul emis la 12 mai 1581¹⁶⁹, o „*Universitate catolică*“¹⁷⁰

165. *Ibidem*.

166. Cunoscut și sub numele său francez, Pierre de La Ramée, a fost un important filosof calvin ce a pierit ucis în sângeroasa „Noapte a Sf. Bartolomeu“ din 24 august 1572.

167. Șt. Pascu, *Colegiul universitar din Cluj*, în „Istoria învățământului în România“, vol. I, p. 123-124.

168. Ștefan Báthory și fratele său Cristofor Báthory și-au desăvârșit educația la Universitatea din Padova, unde, de altfel, de la Matia Corvin înainte numărul studenților transilvăneni a sporit constant, *Studium*-ul din Padova având între națiuni și grupul ungaro-transilvănean; a se vedea Giacomo Bascapè, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, Anonima Romana Editoriale, Roma, 1931, p. 12, 14.

169. Ionuț Costea, *Gli inizi della vita accademica a Cluj: il Collegio dei Gesuiti (1581)*, în „Antonio Possevino. I Gesuiti e la loro eredità culturale“, p. 105-120, aici p. 114.

170. Deși sursele românești – C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, p. 639; I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 112 – fac referire la înființarea unei Universități la Cluj de către iezuiți, mai degrabă este vorba de un colegiu clerical; a se vedea *Monumenta Antiquae Hungariae* (în continuare MAH), vol. II, 1580-1586, vol. editat de Ladislaus Lukas, S.

organizată asemenea Universităților europene, cu trei Facultăți: Teologie, Filosofie și Drept¹⁷¹. La conducerea acestui colegiu superior a fost adus de la Roma unul dintre cei mai activi misionari iezuiți ai timpului: eruditul Antonio Possevino¹⁷². El este cel care lăsa colegiului, în 1583, un cod de legi, numit *Leges seminariorum Pontificiorum*¹⁷³, cu privire la organizarea și viața internă a studenților.

Programul scolastic al acestei noi instituții de învățământ transilvănean era unul tipic pentru școlile umaniste europene, având în vedere studiul limbii latine, ebraice și grecești, discipline pe care le presupunea exegeza biblică¹⁷⁴. În 1581, programa de studii viza în primul rând studiul culturii clasice: Cicero, Virgiliu, Ovidiu, Horațiu, ceea ce presupunea o bună cunoaștere a gramaticii și a limbii latine, predate după amintitul manual al iezuitului portughez Emmanuel Alvarez¹⁷⁵. Limba greacă era predată după manualul de gramatică al lui Nicolaus Clenardus (Nicolas Clénard)¹⁷⁶. Asemenea Universităților europene

I., Institutum Historicum Societatis Iesu, Romae, 1969, doc. 171: P. Antonius Possevino S. I. *Ratio Seminarii Claudiopolitani Administrandi. Caudiopoli 18 martii 1583*, p. 423-431; MAH, II, doc. 172: *Quale in admitendis ad seminarium alunis servanda erunt, Anno 1583*; V. Rus, *Operarii in vinea Domini*, vol. II, p. 20-21; Nicolae Sabău, *Note sul progetto di costruzione del seminario gesuitico di Cluj (1584)*, în Antonio Possevino. *I Gesuiti e la loro eredità culturale*, p. 67-104.

171. I. Costea, *op. cit.*, p. 116; a se vedea și Șt. Pascu, *Colegiul universitar din Cluj*, p. 123; I. Gh. Stanciu, *op. cit.*, p. 112.

172. Despre înființarea și organizarea seminarului iezuit de la Cluj, a se vedea relatarea lui Antonio Possevino publicată în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, p. 571-573.

173. Conform lui V. Rus, *Operarii in vinea Domini*, vol. II, p. 20, acest cod al Seminarului de la Cluj conținea indicații și norme cu privire la comportamentul elevilor, reguli pentru viața spirituală, dar și pentru cea trupească, menite să formeze caractere puternice, cu spirit de inițiativă și capabile să își asume responsabilitatea pentru propriile acțiuni, buni catolici în măsură să combată propaganda protestantă.

174. P. Teodor, *Introducere în istoria*, p. 48-49.

175. I. Costea, *op. cit.*, p. 116.

176. Este autorul mai multor manuale de gramatică a limbii grecești, care au fost intens utilizate în cadrul procesului didactic din școlile Renașterii: Nicolaus Clenardus, *Institutiones ac meditationes in graecam linguam*, Lyon, 1557; Idem, *Institutiones absolutissimae in graecam linguam. Item, anotationes in nominum, verborumque difficultates, investigatio thematis in verbis anomalis, compendiosa syntaxeos ratio*, Lyon, 1564; Idem, *Meditationes graecanicae in artem grammaticam*, Paris, 1580.

medievale, instituția clujeană conferea celor care urmau cursurile ei titlurile academice de *baccalaureus*, *doctor*, *magister*, cu drepturile pe care le prevedeau acestea. Această Universitate era frecventată de tinerii transilvăneni, dar și de cei din Ungaria, numărul cursanților fiind de peste 130 de studenți în 1585¹⁷⁷. Colegiul funcționa până în 1605, anul când reveneau la conducerea Transilvaniei principii de confesiune calvină¹⁷⁸. În locul Universității de factură catolică, principele Gabriel Bethlen (1580-1629) urmărea, mai întâi la Cluj, fostul sediu al școlii lui Ștefan Báthory¹⁷⁹, apoi opta pentru Alba Iulia, și reușea în 1622 să fondeze un „Colegiu academic”¹⁸⁰ calvin, pentru pregătirea personalului și pastorilor cultului. Acest Colegiu superior, pe care principele Bethlen intenționa să-l dezvolte într-o Universitate¹⁸¹, prevedea cursuri secundare de filologie, organizate în cinci clase, și cursuri superioare de teologie și filosofie. Odată cu legea de înființare a Colegiului, Gabriel Bethlen decreta și libertatea fiilor de iobagi de a frecventa școala, instituind în acest sens 40 de burse¹⁸². Profesorii școlii de la Alba Iulia erau recrutați atât dintre personalitățile culturale ale Transilvaniei, cât și ale Ungariei, dar și din rândul unor renumiți profesori europeni¹⁸³. Printre acești profesori s-au numărat Johann Heinrich Alsted¹⁸⁴, director al Co-

177. Șt. Pascu, *Colegiul universitar din Cluj*, p. 123.

178. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, 2007, p. 639.

179. András Magyari, *Cultura maghiarilor transilvăneni. Învățământul*, în *Istoria românilor*, vol. V, p. 940-947, aici p. 942.

180. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, p. 639.

181. Totuși, nu a fost posibilă punerea în practică a acestei intenții în timpul domniei lui Gabriel Bethlen; doar mai târziu, Apáczai Csere János (unul dintre cei mai de seamă intelectuali ardeleni, adept al filosofiei carteziene și al ideilor puritane) redacta un plan de organizare a acestei Universități transilvănene, dar care avea să rămână la stadiul de proiect, datorită împrejurărilor politice și economice dificile din anii 1657-1660; în acest sens, a se vedea Samu Benko, Șt. Pascu, *Învățământul de grad superior (sec. al XVII-lea) în Transilvania*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, p. 155; A. Magyari, *Cultura maghiarilor transilvăneni*, p. 942.

182. S. Benko, Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 152-153.

183. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, p. 639.

184. Cunoscut enciclopedist al vremii, profesor de filosofie la Herborn, Marburg, Heidelberg și Basel, profesor și maestru al lui Jan Comenius, pe care se presupune că l-a adus pentru o scurtă perioadă la Colegiul de la Alba Iulia.

legiului în răstimpul 1629-1638¹⁸⁵, Johann Heinrich Bisterfeld, discipol al lui Alstedt, Apáczai Csere János, fost student al Colegiului și din 1633 profesor¹⁸⁶, István Gelei Katona, episcop evanghelic reformat, preceptorul lui Ștefan Bethlen, fratele principelui¹⁸⁷.

Colegiul de la Alba Iulia a funcționat până în 1658, an în care, ca urmare a campaniei militare a otomanilor în Transilvania, orașul a fost cucerit și jefuit, motiv pentru care școala a fost transferată la Aiud¹⁸⁸, la Mănăstirea Măgina, lăcaș de cult de rit ortodox până la 1700¹⁸⁹. Pe lângă scris, citit, aritmetică și catehism, la școala mănăstirii se învățau „glasurile și toată rânduiala liturghiei“. Mulți tineri au devenit dascăli și preoți în acele vremuri, fiindu-le îndeajuns numai știința de carte deprinsă la școala de la Mănăstirea Măgina.

Secolul al XVI-lea, din punct de vedere cultural, pentru Transilvania, unde influența Umanismului este mai pregnantă, ca și pentru cele două principate române vecine, se caracterizează prin sporirea interesului și a deschiderii față de cultura occidentală¹⁹⁰. Se remarcă o fervoare și o diversificare a preocupărilor culturale, informația începea să circule mult mai ușor datorită tiparului, se stabilesc contactele cu mediile de cultură umanistă poloneze, maghiare, germane, italiene, care îngăduie treptat spațiului românesc să se conecteze la cultura europeană a timpului. Influențele reciproce, în plan cultural, între spațiul intra și extracarpatic se accentuează, iar produsele tiparului transilvan și muntean găsesc piață de desfacere în întreg arealul românesc. Ideile Reformei și ofensiva Contrareformei își fac simțită prezența și în spațiul românesc, având impact și asupra existenței catolice și ortodoxe¹⁹¹.

185. S. Benko, Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 153.

186. *Ibidem*, p. 155.

187. Csalla Rita, *Tipăriturile albaiuliene din secolele XVI-XVII în colecția Bibliotecii Batthyaneum*, în „Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Arheologie-Istorie-Muzeologie“, nr. 6 (2000), p. 107-112, aici 110.

188. Șt. Pascu, *Collèges et Académies dans les pays roumains au Moyen Âge*, în „Revue Roumaine d’Histoire“, V, nr. 6 (1966), p. 925-936, aici p. 933-934.

189. N. Albu, *Cea mai veche școală românească din jud. Alba: școala de pe lângă mănăstirea Măgina*, în „Apulum“, XIV (1976), p. 465-472, aici p. 465.

190. P. Teodor, *Introducere în istoria*, p. 48.

191. *Ibidem*, p. 49.

Cărturarii umaniști – Nicolaus Olahus (1493-1568), român de origine, care prin erudiție și apartenența la catolicism a avut o carieră remarcabilă, ce i-a adus numirea în înalte demnități în ierarhia timpului, István Szamosközy (Stephanus Zamosius) (1565?-1612), etnic maghiar, Johannes Honterus la Brașov, Gáspár Heltai la Cluj, diaconul român Coresi; Grigore Ureche, Miron Costin, Eustație logofătul, mitropolitii Varlaam și Teofil, în Moldova; Udriște Năsturel, Constantin Cantacuzino, Pantelimon Ligaridis, în Țara Românească – printr-un efort creator admirabil, au contribuit la dezvoltarea culturii și la asimilarea în spațiul românesc a unora dintre valorile și ideile novatoare ale marilor curente progresiste occidentale. Însușirea ideilor umaniste și a principiilor de educație ale marilor pedagogi occidentali au dus la transformări pozitive și durabile în organizarea și funcționarea instituțiilor de educație și a procesului formativ din Transilvania și Țările Române extracarpătice.

Bibliografie

Albu, Nicolae, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Tipografia Lumina, Blaj, 1944.

Idem, *Cea mai veche școală românească din jud. Alba: școala de pe lângă mănăstirea Măgina*, în „Apulum”, XIV (1976), p. 465-472.

Andea, Avram, Andea, Susana, *Principatul Transilvaniei sub suzeranitate otomană (1541-1591)*, în *Istoria României. Transilvania*, vol. I, coord.: Anton Drăgoescu, Ed. „George Barițiu”, Cluj-Napoca, 1997, p. 544-646.

Balsamo, Luigi, *Il Commentario di Transilvania (1584) di Antonio Possevino*, în *Antonio Possevino. I Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania*, coord.: Alberto Castaldini, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 2009, p. 39-58.

Bandini, Marco, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova, 1646-1648*, ediție bilingvă, introducere, text latin stabilit, traducere, glosar de prof. univ. dr. Traian Diaconescu, Ed. Presa Bună, Iași, 2006.

Bascapè, Giacomo, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, Anonima Romana Editoriale, Roma, 1931.

Bălan, Constantin, *Cultura în Țara Românească și Moldova. Învățământul între tradiție și inovație*, în „Istoria românilor”, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord.: Virgil Căndea; secretar științific: Constantin Rezachevici, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 871-879.

Bârsănescu, Ștefan, *Academia domnească de la Iași*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1962.

- Idem, *Schola greca e latina din Târgoviște*, în „Din istoria pedagogiei românești“, vol. II, coord.: Ilie Teiușan, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1966, p. 191-213.
- Idem, *Școala greco-slavo-românească de la Mănăstirea Putna*, în „Revista de pedagogie“, nr. 6 (1968), p. 20-30.
- Idem, *Pagini nescrise din istoria culturii românești*, Ed. Academiei, București, 1971.
- Bârsănescu, Ștefan; Bârsănescu, Florela, *Educația, învățământul, gândirea pedagogică din România. Dicționar cronologic*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978.
- Bârseanu, Andrei, *Istoria școalelor centrale greco-ortodoxe din Brașov*, Brașov, 1902.
- Benko, Samu, Pascu, Ștefan, *Învățământul de grad superior (sec. al XVII-lea) în Transilvania*, în „Istoria învățământului în România“, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 152-156.
- Biblioteca Academiei Române, *Manuscrisul românesc 312*, f. 217.
- Bordeianu, Mihai, Vladovschi, Petru, *Învățământul românesc în date*, Ed. Junimea, Iași, 1979.
- Camariano-Cioran, Ariadna, *Academiile domnești din București și Iași*, Ed. Academiei, București, 1971.
- Călători străini despre Țările Române*, vol. II, vol. editat de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Ed. Științifică, București, 1970.
- Călători străini despre Țările Române*, vol. V, vol. editat de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Ed. Științifică, București, 1973.
- Ciobanu, Radu Ștefan, *Începuturile scrisului în limba română*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare“, s. II, X (1941).
- Conț, Nicolae, *Școala și mișcarea pedagogică în vechiul regat*, în „Probleme ale învățământului românesc“, nr. 4 (1928), p. 158-282.
- Costea, Ionuț, *Gli inizi della vita accademica a Cluj: il Collegio dei Gesuiti (1581)*, în *Antonio Possevino. I Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania*, coord.: Alberto Castaldini, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 2009, p. 105-120.
- Costescu, Gheorghe N., *Contribuțiuni la istoria învățământului nostru primar*, Edit. Cultura Românească, București, 1937.
- Crăciun, Maria, *Protestantism și Ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996.
- Csalla, Rita, *Tipăriturile albaiulene din secolele XVI–XVII în colecția Bibliotecii Batthyaneum*, în „Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Arheologie-Istorie-Muzeologie“, nr. 6 (2000), p. 107-112.
- Dabu, Cristina Maria, *Scurtă istorie a formării instituțiilor științifice românești*, în „Noema“, X (2011), p. 457-472.
- Deletant, Dennis; Bărbulescu, Mihai; Papacostea, Șerban; Teodor, Pompiliu; Hit-chins, Keith, *Istoria României*, Ed. Corint, București, 2007.

- Diac, Florin, *O istorie a învățământului românesc modern*, vol. I, secolul XVII-1944, Ed. Oscar Print, 2004.
- Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale – București, *Episcopia Buzăului*, XXXVI/3, 11.
- Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale – București, *Mitropolia Țării Românești*, CCXLV/11.
- Documente privind istoria României, B. Țara Românească, veacul XVI*, coord.: Mihail Roller, vol. III-V, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1952-1953.
- Documente privind istoria României, B. Țara Românească, veacul XVII*, coord.: Mihail Roller, vol. I-IV, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1951-1954.
- Drăghicescu, Adina Berciu, *O domnie umanistă în Moldova: Despot Vodă (1561-1563)*, Ed. Albatros, București, 1980.
- Filipașcu, Alexandru, *Istoria Maramureșului*, ediția a II-a, Ed. Gutinul, Baia Mare, 1997.
- Floca, Octavian, *Regiunea Hunedoara. Ghid turistic*, Deva, 1957.
- Găvănescul, Ion, *Istoria pedagogiei*, Tipografia Națională, Iași, 1902.
- Gheție, Ion, *Coresi și Reforma în lumina unor interpretări noi*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XVIII, nr. 2 (1967), p. 231-238.
- Gheție, Ion, *Începuturile scrisului în limba română*, Ed. Academiei Române, București, 1974.
- Giorgiu, Grigore, *Istoria culturii române moderne*, București, 2007.
- Giurescu, Constantin C., *Învățământul în perioada trecerii spre feudalism și a feudalismului timpuriu*, în *Istoria învățământului din România. Compendiu*, coord.: Constantin C. Giurescu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971.
- Idem, *Istoria românilor*, vol. II, București, Ed. All, 2007.
- Göllner, Carol, *Reprezentanți de seamă ai organizării și dezvoltării învățământului umanist*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Edit. Didactică și Pedagogică, București, 1983.
- Iancu, Stela, *Școala latină de la Cotnari*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 121-123.
- Ionașcu, Ion, *Material documentar cu privire la istoria Seminarului din Buzău, 1836-1936*, București, 1937.
- Ionescu, Ovidiu, *Un manual românesc de educație: Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul sau Teodosie*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 103-105.
- Iorga, Nicolae, *Socotelile Brașovului și scrisori românești către Sfat în secolul al XVII-lea*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. II, XXI (1898-1899).
- Idem, *Istoria învățământului românesc*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971.
- Istoria învățământului în România*, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983.

- Istoria pedagogiei*, coord.: Ștefan Bârsănescu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1968.
- Jakó, Zsigmond; Manolescu, Radu, *Scrierea latină în Evul Mediu*, Edit. Științifică, București, 1971.
- Luca, Cristian, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea. Din relațiile politico-diplomatice, comerciale și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenissima*, Ed. Enciclopedică, București, 2007.
- Lung, Ecaterina; Zbucnea, Gheorghe, *Istorie medie universală, I. Europa medievală (secolele V-XV)*, Ed. Fundației România de Măine, București, 2003.
- Magyari, András, *Cultura maghiarilor transilvăneni. Învățământul*, în *Istoria românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, coord.: Virgil Cândea; secretar științific: Constantin Rezachevici, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 940-947.
- Manolache, Anghel; Pârnuță, Gheorghe, *Contribuții la istoria culturii și învățământului în Teleorman*, București, 1979.
- Megieșan, Teodor, *Școala și mișcarea pedagogică în Ardeal până la unirea cu Țara Mumă*, în „Probleme ale învățământului românesc”, nr. 4 (1928), p. 283-346.
- Monumenta Antiquae Hungariae*, vol. II, 1580-1586, vol. editat de Ladislaus Lukas, S. I., Institutum Historicum Societatis Iesu, Romae, 1969: *P. Antonius Possevinus S. I. Ratio Seminarii Claudiopolitani Administrandi. Claudiopoli 18 martii 1583*, p. 423-431; *Quale in admitendis ad seminarium alunis servanda erunt, Anno 1583*.
- Mureșianu, Aurel A., *Lucruri nouă din trecutul românilor brașoveni. Un dascăl brașovean necunoscut din veacul al XVI-lea*, în „Țara Bârsei”, III (1931), p. 499-505.
- Mușlea, Candid, *Biserica „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului*, vol. I, Brașov, 1943.
- Nedioglu, Gheorghe, *Cea mai veche școală românească cu caracter statornic*, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1913.
- Netea, Vasile, *Școala românească din Șcheii-Brașov*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 113-115.
- Nistor, Ion N., *Istoria românilor*, Ed. Biblioteca Bucureștilor, București, 2002.
- Oltean, Vasile, *Întâia școală românească din Șcheii Brașovului*, Brașov, 1981.
- Idem, *Istoria tiparului brașovean*, vol. II, Ed. Tipomoldova, Iași, 2005.
- Pall, Francisc, *Le controversie tra i Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)*, în „Diplomatarium Italicum”, IV (1939).
- Panaiteșcu, Petre P., *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Ed. Cultura Națională, București, 1925.
- Idem, *Cultura feudală*, în Valeria Costăchel, Petre P. Panaiteșcu, Anton Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Ed. Științifică, București, 1957, p. 501-547.
- Papacostea, Victor, *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul lui Matei Basarab*, în „Romanoslavica”, V (1960).
- Idem, *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în „Studii. Revistă de istorie”, XIV, nr. 5 (1961), p. 1639-1667.

Papiu Ilarian, Alexandru, *Tezaur de monumente istorice pentru România atâtu din vechiu tipărite câtu și manuscrise cea mai mare parte străine adunate, publicate cu prefațiuni și note ilustrate*, vol. I, București, Tipografia Națională a lui Ștefanu Ras-sidescu, 1862.

Pascu, Ștefan, *Collèges et Académies dans les pays roumains au Moyen Âge*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, V, nr. 6 (1966), p. 925-936.

Idem, *Colegiul universitar din Cluj*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 123-124.

Păcurariu, pr. prof. dr. Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Ed. Insti-tutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.

Idem, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, București, 2005.

Pârnuță, Gheorghe, *Istoria învățământului și gândirea pedagogică din Țara Ro-mânească, sec. XVII-XIX*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1971.

Pârnuță, Gheorghe, *Începuturile culturii și învățământului în județul Dâmbovița*, Târgoviște, 1972.

Idem, *Învățământul de grad superior (secolul al XVII-lea) în Moldova*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 156-158.

Idem, *Școli slavo-române în Țara Românească și Moldova*, în „Istoria învățămân-tului în România”, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 140-152.

Idem, *Școlile orășenești și satești românești în limba slavonă*, în „Istoria învăță-mântului în România”, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, Bucu-rești, 1983, p. 84-90.

Pârnuță, Gheorghe; Bota, Ion, *Școlile ortodoxe de limbă slavonă și catolice de lim-bă latină de pe lângă mănăstiri*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 76-84.

Idem, *Învățământul în limba română*, în „Istoria învățământului în România”, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 90-97.

Poncea, Traian Valentin, *Geneza orașului medieval românesc extracarpatic (se-colele X-XVI)*, pref. de Radu Florescu, Edit. Biblioteca Bucureștilor, București, 1999.

Pop, Ioan-Aurel, *Istoria Transilvaniei medievale*, Presa Universitară Clujeană, Cluj Napoca, 1997.

Idem, *Antonio Possevino e i suoi riferimenti ai Romeni*, în *Antonio Possevino. I Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania*, coord.: Alberto Castaldini, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 2009, p. 59-67.

Pușcariu, Sextil, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția a II-a, revăzută și reîntregită, cu ilustrații, dintre care șapte planșe în color în afară de text, Ed. și Tipa-rul Krafft & Drotleff, Sibiu, 1930.

Rus, Vasile, *Operarii in vinea Domini. Misionarii iezuiți în Transilvania, Banat și Partium (1579-1715)*, vol. II *Fontes*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2008.

Sabău, Nicolae, *Note sul progetto di costruzione del seminario gesuitico di Cluj (1584)*, în *Antonio Possevino. I Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania*,

coord.: Alberto Castaldini, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 2009, p. 67-104.

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, vol. I, coord.: Imre Szentpétery, Typographiae Reg. Universitatis litter. Hung. sumptibus, Budapesta, 1938.

Sommer, Johann, *Vita Jacobi despotae Moldavorum*, Wittenberg, 1587.

Stanciu, Ion Gh., *O istorie a pedagogiei universale și românești până la 1900*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1977.

Stinghe, Sterie, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șcheii Brașovului*, vol. V, Brașov, 1906.

Stoicescu, Nicolae, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1961.

Șchiau, Octavian; Bot, Livia, *Radu Tempea, Istoria sfintei beseareci din Șcheii Brașovului*, Cluj-Napoca, 1969.

Ștefănescu, PS acad. Melchisedec, *Viața și scrierile lui Grigorie Țamblac*, Tipografia Academiei Române, București, 1884.

Teodor, Pompiliu, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, 2002.

Teodorescu, Gheorghe Dem, *Istoria limbii și literaturii române*, Ed. Saeculum I. O., București, 2002.

Tocilescu, Grigore, *527 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Brașovul, 1346-1574; tipărite la Viena în 1905-1906 în atelierile Adolf Holzhausen*, Ed. Cartea Românească, București, 1931.

Tsourkas, Cléobule, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre philosophique de Théodore Corydalée (1570-1646), avec 28 planches hors texte*, Institut d'études et de recherches balkaniques, Imprimeria Națională, București, 1948.

Turdeanu, Emil, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, București, 1942.

Țărcovnicu, Victor, *Școala de la Cenad*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 72-73.

Ulea, Sorin, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, în „Studii și cercetări de istoria artei. Seria artă plastică”, II, nr. 2 (1964) p. 235-263.

Urechia, Vasile Alexandrescu, *Istoria școlilor de la 1800 la 1864*, vol. I, Imprimeria Statului, București, 1892.

Idem, *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierei lui Bandinus de la 1646 urmat de text, însoțit de acte și documente (1895)*, Litografia Carol Göbl, București, 1895.

Verdeș, Ioan, *Cultura scrisă și fenomenul instructiv-educativ*, în *Istoria învățământului în România*, vol. I, coord.: Ștefan Pascu, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1983, p. 64-72.

Xenopol, Alexandru Dimitrie, *Despre învățământul școlar în genere și în deosebi despre acel al istoriei*, Iași, 1879.

Idem, *Memoriu asupra învățământului superior în Moldova*, Iași, 1885.

Idem, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. I-V, Iași, 1888-1893.